

“Уся літаратура ў водбліску нябачнага пажару...”. Адлюстраванне постчарнобыльскай свядомасці ў сучаснай беларускай літаратуры

Мінула роўна 25 гадоў са дня жудаснага атамна-ядзернага выбуху на Чарнобыльскай АЭС, але маштабы катастрофы і яе наступствы і сёння кранаюць нашы сэрцы. Ёсць нешта знакавае ў тым, што напярэдадні трагічнай для беларускага народа даты, у выніку землятруса 11 сакавіка 2011 года ў высокацывілізаванай Японіі на атамнай станцыі Фукусіма таксама адбылася буйная тэхнагенная аварыя. Гэта яшчэ адзін напамін людзям, што яны адказныя за сваю пераўтваральную, але часам непрадуманую дзейнасць на Зямлі. У выніку – пакутуюць самі людзі, жывёльны свет, усё прыроднае асяроддзе. Праз чвэрць стагоддзя свет атрымаў другі Чарнобыль. Цяпер назвы Хірасіма, Нагасакі, Чарнобыль і Фукусіма гучаць як сінонімы і з’яўляюцца адмоўнай адзнакай нашай рэчаіснасці.

Чарнобыль стаў болей усёй Беларусі, каардынаты змяніўшы не толькі само жыццё людзей, а іх погляды і светабачанне. Чарнобыльская катастрофа раскалола жыццё і лёс Беларусі на два перыяды: да Чарнобыля і пасля яго. Менавіта такую выснову зрабіў пісьменнік-гуманіст А. Адамовіч, які адзначыў, што “новы стан у роду чалавечым, новы адлік часу пачаўся з 26 красавіка 1986 года. Да Чарнобыля і пасля Чарнобыля – гэта рознае светаадчуванне, гэта па-новаму небяспечны шлях у будучыню” [1, с. 112].

“Новы адлік часу” ў сувязі з аварыяй на ЧАЭС пачаўся і для беларускай літаратуры. Сённяшняе літаратурнае ўзбагацэнне тэрмінам “літаратура ядзернай эпохі”, бо з’явілася шмат твораў, прысвечаных гэтай катастрофе: паэтычных, празаічных, драматычных. Аднак не адразу ў беларускай “чарнобыльскай” літаратуры адчуваўся глыбокі, філасофскі, псіхалагічны падыход да асэнсавання і адлюстравання трагедыі.

Першы этап сутыкнення з паслячарнобыльскай рэчаіснасцю меў выгляд апісання з’яў, пачуццяў, станаў, фіксацыі фактаў, пошукаў вінаватых. Дамінавала сацыяльнае тлумачэнне катастрофы. Простую фіксацыю фактаў, без іх глыбокага аналізу, мы знаходзім, напрыклад, у апавесях В. Гігевіча “Пярэварацень”, Б. Сачанкі “Родны кут”. У апавесці “Родны кут” пісьменнік паспрабаваў дакрануцца да чарнобыльскай трагедыі, але яно атрымалася крыху рацыяналістычным. Прычына гэтага заключаецца перш за ўсё ў тым, што на той момант ніхто, у тым ліку і пісьменнікі, не ўяўляў усіх маштабаў трагедыі, яе прычын, а тым больш – наколькі жахлівымі могуць быць яе наступствы. Такім чынам, творцы, як і ўсе жыхары нашай краіны, проста не маглі ў поўнай меры асэнсаваць тое, што здарылася, але прадчувалі: адбылося нешта жудаснае. Калі ж пачалі больш-менш адкрыта гаварыць пра Чарнобыль, вобразнае слова выглядала нямоглым побач з мовай фактаў і падзей. Многія пісьменнікі перажывалі ўвогуле знаёмае паэтам адчуванне бяссілля слова перад нечаканай навалай.

Паступова ў літаратуры прыкметна нарастае імкненне асэнсоўваць чарнобыльскую і паслячарнобыльскую рэчаіснасць сапраўды па-мастацку: пісьменнікі ставяць перад сабой мэту, з аднаго боку, паказаць з дапамогай вобразнага слова людскі боль, людскую трывогу, а з другога – сапраўдныя маштабы падзеі, асэнсаваць іх. Глобальна-філасофскі падыход да падзей Чарнобыля відавочна мацнее ў сучаснай паэзіі і прозе, замяняючы першасны этап простага фіксацыі фактаў і з’яў, больш глыбокім асэнсаваннем прычын і вынікаў катастрофы.

Ад слоў перасцярогі, смутку, трывожных уражанняў і запытанняў беларуская паэзія ішла да надзвычай трагічнага ўспрымання і разумення чарнобыльскіх падзей. Паэты звяртаюцца пераважна да такіх тэматычных ліній, як смяротная пагроза жыццю і здароўю, бежанства, выгнанне з роднай зямлі. У творах прысутнічае трывожны роздум пра будучыню. Змрочныя фарбы, чорная меланхолія, песімізм характарызуюць вершы, у якіх выяўляецца прадчуванне жудасных наступстваў радыяцыі на беларускай зямлі. Сімвалічна гучаць назвы – “Жалоба”, “Перасцярога”, “Лямант”, “Малітва наступнасці” Р. Барадуліна, “Вясна трывогі нашай” А. Вялюгіна, “Цяпер асцерагайцеся” М. Танка, “Прышла бяда” У. Паўлава і г.д. Творцаў засмучае, што менавіта наша краіна стала ахвярай чарнобыльскай катастрофы, і яны прадчуваюць, што наступствы яе – страшэнныя для Беларусі.

Трагічна ў сувязі з катастрофай на ЧАЭС абзначылася ў беларускай паэзіі тэма бежанства. Г. Бураўкін (“Перасяленне”), А. Грачанікаў (“Ляцелі хаты”), М. Дукса (“Чарнобыльскія перасяленцы”) з вялікім болем гавораць аб тым, што беларусы ўжо не гаспадары ў сваіх хатах, што яны асуджаны на выгнанніцкі лёс. У вершы Г. Бураўкіна “Перасяленне” гучыць кранальная нота развітання з краем бацькоў і прадзедаў. Бежанства – адвечная трагічная доля беларусаў, што хілаюча выявіў яшчэ Янка Купала ў сваім вершы “Паязджане”. Характэрным для многіх твораў стаў вобраз мёртвай, атручанай зямлі. Гэта вершы М. Танка “Просьба аб дараванні”, З. Дудзюк “Забітая зямля”, паэма Я. Сіпакова “Одзіум”. Чарнобыль – галоўны вобраз і тэма зборнікаў М. Мятліцкага “Палескі смутак”, “Бабчын”, “Хойніцкі сшытак” і “Замкнёны дом”. Выбух на ЧАЭС навекі адабраў у паэта родную вёску, яна апынулася ў так званай зоне адчужэння. Балюча перажываючы страту малой радзімы, М. Мятліцкі стаў самаахвярным летапісцам лёсу тыповай палескай вёскі Бабчын.

Матывы чарнобыльскай бяды гучаць таксама ў паэтычных кнігах Р. Барадуліна “Самота паломніцтва”, “Міласэрнасць плахі”, “Быць!”, Максіма Танка “Мой каўчэг”, В. Зуёнка “Лета трывожных дажджоў”, “Чорная лесвіца” і іншых. У асэнсаванні паэтаў галоўныя прычыны аварыі звязаны найперш з духоўным, маральным Чарнобылем: абьякаваасцю і нядбайствам пэўных вучоных і кіраўнікоў-кар’ерыстаў. Беларускія паэты ў сваіх творах даводзяць, што сённяшні сацыяльны, маральны Чарнобыль у грамадстве – не менш жахлівы і небяспечны, чым той, што пагражае

фізічнаму здароўю людзей.

Сугучныя паэтам у распрацоўцы тэмы Чарнобыля і беларускія прэзаікі. Многія праблемы, узнятыя ў сувязі з чарнобыльскай катастрофай у айчыннай паэзіі, асэнсоўваюцца і ў прэзаічных творах: праблема бежанства, выгнання з роднай зямлі пасля чарнобыльскай аварыі знайшла адлюстраванне ў такіх прэзаічных творах, як апавесць “Еўка” Б. Сачанкі, раман “Злая зорка” І. Шамякіна; праблема духоўнага Чарнобыля гучыць ў апавесцях В. Карамазава “Краем Белага шляху” і В. Быкава “Ваўчыная яма”, у апавяданні А. Федарэнкі “Бляха”. Аднак трэба заўважыць, што ў прэзаічных творах мы сустракаем больш глыбокае асэнсаванне гэтых праблем, а часам нават крыху іншую, чым у паэзіі, трактоўку падзей, што адбыліся падчас катастрофы і працягваюць адбывацца сёння, у паслячарнобыльскі час. У многіх прэзаічных творах чарнобыльская ява паўстае ў суаднесенасці з падзеямі мінулага і з’явамі сучаснага жыцця (раман В. Карамазава “Бежанцы”, апавесці В. Казько “Выратуй і памілуй нас, чорны бусел” і А. Кажадуба “Дуб”, апавяданне І. Навуменкі “Гасцініца над Прыпяццю”), чаго мы не знойдзем у паэтычных творах. Празаічныя жанры даюць магчымасць аўтарам больш глыбока, дэталёва перадаць свае думкі.

Так, В. Казько ў апавесці “Выратуй і памілуй нас, чорны бусел” (1989) бачыць чарнобыльскую трагедыю як заканамерны працяг так званай меліярацыі. Пры ўсім вонкавым падабенстве з Палессем у рамане “Неруш”, у апавесці яно паўстае зусім іншым. Письменнік стварае змрочныя малюнкi паслячарнобыльскага краю: *“Пацёртая чорная чарнобыльская вясна. Прыдурвалася прырода, дурыла сонца, дурылі вятры, сухавейныя і таксама чорныя, што дзьмулі, хавалі ўсё жывое дваццаць чатыры гадзіны ў суткі няспынна. Увесь чарназём, усё тарфянікі пайшлі ў неба. Ралля спавіта саванам цяжкага белага пяску”* [4, с. 69]. Да буры далучыліся пажары. Усё наваколле запоўніў чарнобыльскі дым, які пазначыў зямлю, хаты, расліны, жывёл цэзіем і стронцыем. Чарнобыль знішчаў на палескай зямлі тое, што не паспелі знішчыць меліяратары. Няма ўжо куточка з дзівосна прыгожай прыродай. Сярод птушак засталіся пераважна вароны: *“То былі вароны, вялізныя, чорныя, худыя <...> Яны стаялі ў траве ў зарасніках і пад дубамі <...> Ляціць зерне з поля, жыта, жыццё. Груганне чакае гэтага жыта <...> Жыта, каб жыць патрэбна і варонам. Манна нябесная сыпалася ім зверху. Высушанае радыёактыўнымі вятрамі поле, сінюшнае неба разраджалася жытным дажджом”* [4, с. 72].

Змянілася не толькі палеская зямля, але і яе жыхары, якія зведалі на сабе шкодны ўплыў духоўнага і экалагічнага Чарнобыля. Паляшук у апавесці – хворы фізічна і маральна, пазбаўлены пэўных мэт у жыцці, стымуляў, памкненняў. Героі В. Казько жывуць чужым жыццём з чужымі імёнамі. Нават прырода вар’ячэе, як і сам чалавек, і стогне ад яго разбуральнай дзейнасці. Вобразы палешукоў вельмі падобныя на многіх сённяшніх сялян. Заняпад гаспадаркі, духоўная ды маральная галечка – тыповыя рысы сучаснасці. Людзі пачынаюць забываць свае карані, традыцыі, мову. Нажаль,

толькі надзвычайныя абставіны могуць узварушыць гэтае людское балота.

В. Казько, як і многія іншыя пісьменнікі, звярнуўся да евангельскага прароцтва пра зорку Палын, ад падзення якой частка водаў стане горкай і прынясе людзям смерць. У аповесць уведзены яшчэ адзін біблейскі сюжэт, звязаны з апосталамі. Дванаццаць дзікоў знайшлі смерць у меліярацыйнай канаве. Пісьменнік назваў іх апосталамі, толькі чорнымі, што *“спусціліся з нябёс на зямлю і ўтапіліся, захлынуліся ад зямной пакуты. Зайшліся ад шаленства на зямлі, каб перасцерагчы чалавека”* [4, с.71]. Даследчыца Т. Нудзіна вызначыла твор В. Казько як *“горкі рэквіем страчанаму раю, загубленаму народу, які аказаўся заложнікам сваёй неразумнай дзейнасці, панібрацкага абыходжання з атамам”* [6, с. 170].

Глыбокім асэнсаваннем чарнобыльскай трагедыі, яе прычын і вынікаў, успрымаецца насычанае сімволікай апавяданне В. Казько *«Сенакос у канцы красавіка»* (1996), у якім праз страту адным з герояў роднай хаты прачытваецца праблема страты беларусамі Радзімы, праекцыя вынікаў катастрофы на будучыню жыхароў планеты. Твор пачынаецца лірычным апісаннем сцэны касьбы: *“Ах, як соладка касілася. Як у пару блазнага і чыстага маленства спіцца. Як у смяротным сне п’яцца і есца”* [5, с. 72]. Але ўзнёсласць і лірызм тут напоўнены горыччу болем. Бо і тая касьба і той луг толькі ўяўныя, несапраўдныя. А ёсць толькі чалын-чарнобыль, які даводзіцца збіваць іржавай тупой касой.

Усё гэта адбываецца на Палессі, у радыяцыйнай зоне, на фоне саркафага, які быццам здзекуецца з людзей, што наведалі родныя мясціны. З-за ракі, з другога яе высокага берага ён, змрочны волат, глядзеў ім у вочы, стаяў і насміхаўся, як касмічны прыхадзень. Гэта жудаснае пасміханне пераможцы, які адабраў у людзей самае дарагое – радзіму. Балюча зямлі, якую падзялілі на зоны: зона адсялення, зона адчужэння. Зонай стала амаль усё Палессе. Празай і стварыў сапраўдны вобраз гэтай зоны, новага мацерыка на беларускай зямлі: *“Дух вакол ужо незямны, не людскі. Вось-вось, здаецца, спусціцца з неба ці вынырне з багны хтосьці ці штосьці. Марсіянска-павукападобная і скажа: чаму зноў чалавекам пахне, прэч, прадаана ўжо, маё”* [5, с. 75]. У зоне адчужэння найбольш выразна бачна мяжа, што пралягла паміж чалавекам і прыродай. Але змянілася не толькі прырода, іншымі сталі людзі, яны паказаны як *“нешта падобнае да чалавека”* [5, с. 80]. Гэта “самасёлы”, “партызаны”, няшчасныя людзі, якія не змаглі прыжыцца на новым месцы, вярнуліся ў зону і вымушаны хавацца ад людзей, якія прыязджаюць сюды “на экскурсію”. Трагізм чарнобыльскай бяды яшчэ больш паглыбляецца кантрасным апісаннем спустошанай і абяздоленай зямлі, маўкліваасцю пакінутых хат на фоне атручанай радыяцыйнай прыроды.

Раман В. Казько *“Бунт незапатрабаванага праху”* (2000) працягвае цыкл апакаліптычных твораў пра лёс сучаснай цывілізацыі. Аднак у “Эпілогу” аўтар дае магчымасць людзям яшчэ раз аднавіць сваё жыццё на забруджаных Чарнобылем тэрыторыях. Гэты прыём дазваляе пісьменніку акцэнтаваць увагу на тым, што не ўсё яшчэ страчана і ёсць надзея на адраджэнне

цывілізацыі.

Праз супастаўленне мінулага і сучаснага жыцця палескага краю, праз адчуванні і разважанні дуба раскрывае ўвесь трагізм чарнобыльскай катастрофы Алесь Кажадуб у аповесці “Дуб” (1990). Аўтар невыпадкова выбраў менавіта гэтае дрэва. Яно старажытнае, як і сама палеская зямля. Дуб бачыў апошніх з племя яцвягаў. Яму пакланяліся, лічылі святым, у ім бачылі пасланца багоў на зямлі. Загінулі дубровы, не засталася сваякоў у дуба. Радаваўся ён купальскім агням і святочным гулянням людзей пад яго шатамі. Аднаго не магло зразумець дрэва: чаму сучасны чалавек хоча спаліць яго.

У творы паказваецца Палессе ад старых часоў, калі чалавек абагаўляў усё жывое і нежывое ў прыродзе, да нашых дзён, калі адбываецца яе знішчэнне. *“Канчалася балота, канчаўся дуб пры ім, – скончыцца і вёска за балотам. Дуб ведаў, што вузлу рассыпацца лягчэй, чым завязацца. А вузла ўжо і не было”* [3, с. 6]. Прадбачанні дуба спраўдзіліся. Адбываецца знішчэнне Палесся, толькі нябачнае: *“А размоў пра радыяцыю не сцішваліся. Аказваецца, яна ўтачылася ў зямлю, у траву і дрэвы, атруцілася ёю рыба ў азёрах і рэках. Нябачная, яна сплывала нават з неба, ёю дыхала ўсё жывое, і пыл пад нагамі ўжо не быў тым лёглым і мяккім пылам, у які зарывалася босая нага... Выспявала жыта – а ці будзе яно тым жытам, з якога спрадвеку жыў чалавек?”* [3, с. 60] – гэтаецца аўтар.

Праблему маральнага спусташэння жыхароў зоны, якія іранічна названы “Цэзарамі”, уздымае ў аповесці “Краем Белага шляху” (1994) В. Карамзаў. Письменнік паказвае, як Чарнобыль пакалечыў чалавечыя жыцці, лёсы, памяншаў псіхалогію людзей, іх пазодзіны, абясцэніў сэнс існавання. Новыя Цэзары – гэта нацыя духоўна спустошаных людзей, якіх паступова ў нашай краіне становіцца ўсё больш. Галоўнага героя твора доктара Валетава хвалюе, што беларусы перасталі адчуваць сябе гаспадарамі на роднай зямлі, што паміж чалавекам і прыродай сёння пралягла непераадольная мяжа: *“нешта” перашкаджае чалавеку разлегчыся на сухім лісці і доўга глядзець у неба, у веліч волю і годнасць прыроды, <...> чалавек ходзіць па зямлі, быццам сам жа сябе на мінным полі шукае* [6, с. 299]. Аўтара хвалюе не толькі выжыванне Цэзараў, але і нацыянальнае выжыванне беларусаў, надзею на якое пісьменнік бачыць у аднаўленні гармоніі чалавека з прыродай.

Апавяданне І. Пташнікава “Львы” (1987) было першым праявічным водгукам на трагічныя падзеі вясны 1986 г. Галоўным героем твора з’яўляецца сабака Джукі, жыхар блізкай да рэактара вёскі. Аўтар свядома персаніфікуе гэты вобраз – праз яго паказвае маштаб чарнобыльскай бяды, пакуты свету людзей, а таксама жывёл, раслін, усяго прыроднага асяроддзя. Аднак, як слушна адзначае Т. Грамадчанка, “супрацьпастаўленне чалавечага і жывёльнага светаў у апавяданні не набыло рэзкага непрымірымага характару. Так, у тым, што здарылася 26 красавіка, вінаваты чалавек. Ён расшчапіў атам і прымусіў працаваць на сябе. Але мільёны канкрэтных людзей не маюць ніякага дачынення да аварыі... Сярод іх – і малады

гаспадар Джукі, якога “мірны атам” выгнаў з дому, пазбавіў радзімы [2, с.17]. Вельмі кранальны эпизод развітання гаспадара са сваім чатырохлапым сябрам, калі ён пусціў сабаку ў хату “і доўга гладзіў па галаве, гледзячы ў вочы. Пасля сам лізнуў яго, Джукі, у нос і заплакаў” [8, с. 12]. “Маналогам мужчыны, звернутым да нечаканага пасажыра (сабакі. – А.Ж.), І. Пташнікаў дапоўніў і скарэктаваў падзеі, узноўленыя праз успрыманне Джукі. У словах гэтага персанажа гучыць прызнанне чалавечай віны за атамную катастрофу: “... Жыві! Глянуў я на цябе, а ты з лапкі на лапку пераступаеш, вочы такія пакорлівыя, і такая ў іх туга, нібы гэта ты адзін вінаваты за ўсё тое, што мы натварылі. Нібы гэта ты сам нарабіў...”

Стаю, і рукі мае з ламачынай апусціліся. Не магу стрэліць, і ўсё... Аж пад грудзі падкаціла. Аж галаву маю павяло... Нагледзеўся я за дзень на вашага брата праз мушку... А ён што, ваш брат, вінаваты?...” Такі паказ чарнобыльскіх падзей якраз вельмі натуральны для пісьмелніка, бо чалавека і прыроду ён бачыць у непарыўным адзінстве” [2, с. 18]. Фінал твора можна назваць умоўна аптымістычным. “Львы”, аблезлыя суродзічы Джукі, гінуць пад час санітарнага адстрэлу сабак. Джукі, дзякуючы свайму розуму і абвостранай інтуіцыі, знаходзіць лекавую трагу, якая аблягчае пакуты ад апраменьвання, і ратуецца ад смерці ў кабінце машыны.

У рамане “Злая зорка” (1991) І. Шамякін не толькі засяроджвае ўвагу на наступствах катастрофы, але, каб падкрэсліць іх трагічнасць, паказвае жыццё напярэдадні яе. Пісьменнік даследуе падзеі, якія адбыліся непасрэдна ў час аварыі, што асабліва важна для сённяшняга разумення падзей красавіка 1986 г., асэнсавання іх прычынаў і знікаў. Ён імкнецца паказаць дзейнасць кіраўнікоў рознага маштабу. Адзін з іх – Уладзімір Паўлавіч Пыльчанка. Спакойны, разважлівы чалавек, ён разумее, што нясе людзям гэтая катастрофа, глыбока перажывае бяду роднай зямлі. “Ва Уладзіміра Паўлавіча <...> з’явілася цяжкае прадчуванне катастрофы, страх за сына, за людзей там, у Прыпяці і за гэтых, што весела танцуюць. Але самае цяжкае было адчуванне ўласнай бездапаможнасці, а што ён можа зрабіць? Ёсць у яго права падсаць хваць які сігнал трывогі?” [9, с. 91] – увесь трагізм гэтага кіраўніка ў тым, што ён адзін не ў сілах супрацьстаяць раўнадушнай камандна-адміністрацыйнай сістэме, якая ў той час вырашала ўсё.

Пісьменнік ўводзіць чытача ў кабінеты тых, хто вяршыў лёсы людзей у першыя паслячарнобыльскія дні. Тыповае ўвасабленне бюракратычна-каманднай сістэмы – такія людзі, як першы сакратар раённага камітэта партыі Пётр Мікалаевіч Сінякоў, недалёкі чалавек са “страусавай” філасофіяй, загадчык райана Мятліцкі, начальнік штаба грамадзянскай абароны падпалкоўнік Пятрушкін і інш. І. Шамякін акцэнтуюе ўвагу на хлусні, замоўчваннях, на недасведчанасці людзей, нават спецыялістаў, у пытаннях уплыву радыяцыі на чалавека. Сімвалам гэтага выступае туман, які ўбачыў у першае паслячарнобыльскае ранне Глеб Пыльчанка. Іван Шамякін як пісьменнік-гуманіст пратэстуе супраць сляпога тэхнічнага прагрэсу ў атамны век, супраць антычалавечых эксперыментаў над народамі, на якія яго асудзілі

бяздумныя кіраўнікі. “Спыніся, чалавецтва!” – такі гуманістычны заклік гучыць у фінале “Злой зоркі”.

Такім чынам, беларускія творцы адметна падышлі да адлюстравання чарнобыльскай трагедыі: кожны твор – ці то паэтычны, ці то пражанічны – стаў старонкай аднаго вялікага летапісу экалагічнай катастрофы на Беларусі. Постчарнобыльская рэчаіснасць паўстае і ў драматычных творах – п'есах “Адцуранне” А. Дударова, “Хто вінаваты” І. Чыгрынава, “Дагарэла свечачка...” А. Петрашкевіча, “Блакада ў Кругліцы” В. Ткачова і інш, а таксама ў дакументальна-мастацкіх творах В. Гігевіча і А. Чарнова “І сталі воды горкія...”, А. Крыгі “Чарнобыльскі лабірынт”, а таксама творах тэматычных зборнікаў “Зорка Палын” і “Прайсці праз зону”. Думаецца, што больш глыбокае сацыяльна-філасофскае і экзістэнцыяльнае асэнсаванне гэтай трагедыі яшчэ наперадзе.

Літаратура

1. Бельскі, А. Бядой запаленае слова / А. Бельскі // Краса і смутак. – Мінск: Маст. літ., 2000. – 237с.
2. Грамадчанка, Т. З любові выпеленае слова: Штрыхі да партрэта І. Пташнікава / Т. Грамадчанка // Роднае слова – 2002. №9. – С. 15 – 18.
3. Кажадуб А. Дарога на замчышчы. Апавесці / А. Кажадуб. – Мінск: Маст. літ., 1990. – С. 3 – 112.
4. Казько, В. Выратуй і памілуй нас, чорны бусел: Апавесці, апавяданні, эсэ / В. Казько. – Мінск.: Маст. літ. 1993. – С.4 – 148.
5. Казько, В. Сенакос у канцы красавіка / Прайсці праз зону: Проза, паэзія, публіцыстыка.– Мінск.: Маст. літ., 1996. – С. 72 – 86.
6. Карамазаў, В. Краем Белага шляху // Выбраныя творы. У 2-х т. Т. 1/ Карамазаў В. – Мінск: Маст. літ., 1997. – С. 269 – 396.
7. Нуждзіна, Т. Палескія матывы ў творчасці В. Казько / Т. Нуждзіна // Духоўная і культурная спадчына беларускага Палесся: Матэрыялы навуковай канферэнцыі (18 – 19 верасня 1997 г.) Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны. – Гомель, 1998. С. 168 – 172.
8. Пташнікаў, І. Львы / Прайсці праз зону: Проза, паэзія, публіцыстыка / І. Пташнікаў. – Мінск: Маст. літ., 1996. – С. 7 – 24.
9. Шамякін, І. Злая зорка: Раман / І. Шамякін. – Мінск: Маст. літ., 1993. – 366 с.